

ДЗІЦЯЧЫ ФАЛЬКЛОР ЯК ЭЛЕМЕНТ КУЛЬТУРНАЙ ТРАНСМІСІІ Ё БЕЛАРУСКІМ ТРАДЫЦЫЙНЫМ ГРАМАДСТВЕ (ПАВОДЛЕ МАТЭРЫЯЛАЎ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ)¹

В. І. МІШЫНА

Полацкі дзяржаўны ўніверсітэт

г. Наваполацк, Рэспубліка Беларусь

Народная педагогіка як разгалінаваная сістэма метадаў, сродкаў і інструментаў выхавання, з’яўляецца асноўным механізмам культурнай трансмісіі ў традыцыйным грамадстве. Аказваючы ўсебаковае ўздзеянне на асобу дзіцяці, народная педагогіка забяспечвае яго інкультурацыю і сацыялізацыю. Адным з важнейшых складнікаў народна-педагагічнай сістэмы, і, адпаведна, элементам культурнай трансмісіі традыцыйнага грамадства, з’яўляецца дзіцячы фальклор. Разглядаючы дзіцячы фальклор як сукупнасць жанраў і тэкстаў, што ствараюцца як дарослымі для дзяцей, так і самімі дзецьмі ва ўласным асяродку, можна меркаваць, што ён забяспечвае як вертыкальны (міжпакаленны), так і гарызантальны (паміж ровеснікамі) накірункі культурнай трансмісіі.

У дадзенай працы ажыццёўлена спроба аналізу трансмісійнага патэнцыялу некалькіх найбольш распаўсюджаных жанраў пазаабрадавага дзіцячага фальклору – калыханак, забяўлянак, лічылак, заклічак і дражнілак.

Найбольш масава прадстаўленым у запісах дзіцячага фальклору жанрам з’яўляецца **калыханка**, якая ўваходзіць у склад так званай “паэзіі пеставання” [1, с. 620]. Функцыянальнае прызначэнне калыханкі – заспакоіць, “прыспаць” дзіця, - абумовіла спецыфіку яе рытму, звязанага з раўнамерным пагойдваннем калыскі, асаблівасці пабудовы тэксту, рыфма, мелодыя таксама цесна звязаны з яе непасрэднай функцыяй. Разам з тым, з’яўляючыся адным з найстаражытнейшых жанраў дзіцячага фальклору, калыханка захавала водгукі магічных уяўленняў і старажытных вераванняў [1, с. 620-621]. Як і ў цэлым на тэрыторыі Беларусі, найбольш частотна згадваемым “героем” у падзвінскіх калыханках з’яўляецца кот, што ўвасобілася нават ў выразе “спяваць ката” ў значэнні “спяваць калыханку” [2, с. 12]. Сюжэты, звязаныя з катом, дэманструюць устойлівасць на працягу стагоддзяў, да прыкладу: “Пайдзі, коця, на вулку, / А дзіця у люльку. / На ката варкота, / А на дзіця дрымота. / На ката безгалоўе, / А на дзіця здароўе / На ката ўсё ліха, / А ты, дзіця, спі ціха. / Ты, коця, не вурчы, / А ты, дзіця, спі-маўчы” (публікацыя П.В. Шэйна, 1874 г.) [1, с. 76]; “Спі, Ванюша, засынай, / Хутчэй вочкі закрывай. / Калі не хочаш засынаць, / Будзем коціка мы зваць: / - Прыйдзі, коцік, на вулку, / А Ванюша кладзісь у люльку. / На ката варкота, / На дзіця дрымота. / Спі, Ванюша, засынай, / Хутчэй вочкі закрывай” (запіс 2000 г.) [3, с. 14]. У тэкстах дадзенага тыпу, акрамя псіхаэмацыянальнага ўздзеяння (вобраз ката як асацыяцыя з утульнасцю, заспакаеннем, “дрымотай”), утрымліваецца і пэўная выхаваўчая інфармацыя. Напрыклад, у некаторых тэкстах кот выступае ў якасці незаслужана пакаранага персанажа: “- Чаго ты, кошанька, плачаш, / Мусіць, ты есці-піці хочаш? / - Я есці-піці не хачу, / Па сваёй нядоленьцы плачу: / Сам кухар пячэню злізаў, / А на мяне, кошаньку, сказаў” [2, с. 97], у іншых дэманструе шчодрасць і дабрыню ў адносінах да дзіцяці: “Пайшоў каток пад масток, / Злавіў рыбку за хвосток. / Ці самому з’есці, / Ці дзіцяці несці? / Думаў каток,

¹ Работа падрыхтавана ў межах праекта БРФФД-РФФД “Субкультура дзетства в дискурсе устной истории, языке и фольклоре Витебско-Псковского пограничья XX-начала XXI века», дамова № Г20Р-095.

думаў, / Думаў, ды надумаў: / І сам разок укушу, / І дзіцяці занясу” [2, с. 129]. Такім чынам, неаднаразова чуючы калыханкі, дзіця засвойвала і пэўныя маральныя нормы і паняцці.

Таксама на тэрыторыі Падзвіння мелі распаўсюджанне калыханкі тыпу “Люлі-люлі-люлі, / Прыляцелі куры / Селі на варотах / У чырвоных ботах” [2, с. 141, 144-150]. У падобных тэкстах звяртае на сябе ўвагу частка, дзе пералічваецца рознае гаспадарчае начынне і розныя віды палявых культур: “Сталі куркі сакатаць, Няма чаго куркам даць / Ні жыта карыта, / Ні ячменю жменю, / Ні бобу каробу, / Ні аўса ім з каўша, / Пасыпце хоць грэчкі, / Каб неслі яечкі”; “Сталі куры сакатаць, / Ды нечага куркам даць: / Ці бобу ў каробу, / Ці гароху троху, / Ці жыта з карыта, / Ці аўса з каўша, / Ці грэчкі з засечкі, / Ці пшаніцы чашку / Сыночку на кашку” [2, с. 146-147, 148]. Прыведзены тэкст ілюструе пазнаваўчы патэнцыял калыханак, паколькі ў іх у надзвычай даступнай для дзіцяці форме ўтрымліваюцца звесткі пра разнастайныя праявы навакольнага свету. Вядома, на ранніх этапах дзіця яшчэ не асэнсоўвае змест калыханак, аднак паступова менавіта дзякуючы ім яно атрымлівае першыя веды аб жывёлах і птушках, сямейных адносінах, працоўных занятках і да т.п. Праз калыханку, па вызначэнні Т.І. Кухаронак, “дзіця засвойвала першапачатковы слоўнікавы запас, без якога немагчыма было пазнанне навакольнага свету, развіццё мыслення.” [4, с. 115]. Акрамя таго, з дапамогай калыханак адбываецца структураванне навакольнага асяроддзя, паколькі іх сюжэты маюць на ўвазе, што “дзіця (ці яго сон) – цэнтр будовы дзеяння і цэнтр Сусвету. ... Праз такія вобразы народная культура фарміруе ў дзіцяці адчуванне ўласнага “Я”” [5, с. 266].

Як паказваюць матэрыялы праведзенага анкетавання, калыханкі застаюцца актуальным жанрам дзіцячага фальклору і ў пачатку XXI ст: пераважная большасць рэспандэнтаў на пытанне, ці спявалі ім у дзяцінстве калыханкі, адказала станоўча [6].

Процілеглым па сваім функцыянальным прызначэнні жанрам дзіцячага фальклору з’яўляюцца **забаўляльнікі** – “кароткія вершаваныя прыгаворы, або песенькі, якія суправаджаюць гульнявыя рухі, фізічныя практыкаванні (пацягванне, развядзенне ручак, гушканне, а таксама тыя, што прымяняюцца для забавы дзіцяці)” [7, с. 502], што таксама прынята адносіць да “паэзіі пеставання”. З’яўляючыся кароткім, немудрагелістым творам, забаўляльнікі валодаюць адмысловай поліфункцыянальнасцю: “Забаўлянка вырашала адначасова тры задачы: развівала дзіця фізічна, вучыла яго паслядоўна мысліць, даравала радасныя эмоцыі” [4, с. 121]; “У іх мэтанакіраваная інфармацыйнасць, знаёмства з навакольным светам спалучаецца з выхавальнай арыентацыяй на нормы паводзін..., выбар сацыяльнай ролі..., на сяброўскія ўзаемадзеянні з роднымі, суседзямі, інш. людзьмі” [7, с. 502-503].

На тэрыторыі Падзвіння мелі шырокае распаўсюджанне забаўляльнікі тыпу “Ладу-ладу-ладкі”, “Чы-чы-чы, сарока”, “Тра-та-та, тра-та-та, выйшла кошка за ката”, “Кую, кую ножку”, “Сарока-варона кашку варыла” і да т.п. [2, с. 187, 191, 198, 200, 205, 209, 211, 217, 218]. Як правіла, яны прадугледжвалі спалучэнне фізічнага ўзаемадзеяння з дзіцем (пагладжванне пальчыкаў, ножак, казытанне і інш) і эмацыйнага кантакту, з’яўляючыся, такім чынам, важным інструментам ранняга развіцця дзіцяці. З дапамогай дотыкаў да цела, называння імя, прагаворвання дзеянняў, маці садзейнічае фарміраванню ў дзіцяці адчування “межаў сябе”: “А дзе Волены ручкі, а вось Волены ручкі!”, “А дзе Ванявы ножкі? А вось Ванявы ножкі” [5, с. 265]. Адначасова, як і калыханкі, забаўляльнікі ўтрымлівалі інфармацыю аб навакольным свеце (прыродным і сацыяльным), вызначалі пэўныя каштоўнасці арыентацыі і да т.п: “Гоп-гоп, і-га-га. / На буланцы едзець Янка, / Паўтараста рублей санкі, / Пяцьдзесят рублей дуга. / А кабылка паўрубля”; “Ласынька, Ласынька! / Дзе была? / – У пана. / – Што рабіла? / – Кросны ткала. / – Што зарабіла? / – Кусок сала. / – Дзе ж тое сала? / – Кошка ўкрала. / – Дзе ж тая кошка? / – За

мора пабегла. / – Дзе ж тое мора? / – Кветкамі зарасло. / – Дзе ж тыя кветкі? / – Панны пашчы-палі. / – Дзе ж тыя панны? / – Замуж пайшлі...” [2, с. 205, 220].

Калі забяўлянкі і калыханкі, як складнікі “паэзіі пешчанья”, з’яўляюцца творами дарослых, адрасаваных дзецям, то такія жанры дзіцячага фальклору, як заклічкі, дражнілкі, лічылкі, адносяцца да фальклорнай творчасці саміх дзяцей.

Па меркаванні даследчыкаў, адметнасцю **заклічак** з’яўляецца іх абрадава-міфалагічная аснова, аднак страта рытуальных функцый абумовіла іх пераход у сферу дзіцячай вуснапаэтычнай творчасці: “Генетычна ўзыходзячы да старадаўніх часоў, звязаныя з перажыткам традыцыйнага светапогляду сялян, яны ў перыяд фіксацыі сталі здабыткам дзіцячай аудыторыі і выконвалі гульнёва-эстэтычную функцыю” [8, с. 514]. У працэсе пераасэнсавання традыцыйных формаў змест заклічак насычаецца побытовымі рэаліямі, за якімі хаваецца міфалагічны падтэкст [там жа]: “Дожджык, дожджык, секані, / Я паеду на кані, / Дожджык, дожджык, перастань, / Я паеду на Растань”; “Божая кароўка, / Ляці на небка, / Там твае дзеткі / Кушаюць катлеткі, / Півам запіваюць, / Хлебам заядаюць [3, с. 120, 129]. У святле сказанага цікавасць уяўляюць узоры тыпу “Божая кароўка, дзе мая свакроўка? / Ці ў левым баку, / Ці ў правым баку, / Ці ў жоўтым пяску?”, “Пятру, Пятру, Пятрушачка, / А дзе мая душачка? / Ці ў левым баку, / Ці ў правым баку, / Ці ў жоўтым пяску?” [2, с. 368], якія, па сутнасці, з’яўляюцца нічым іншым, як спосабам варажбы: “Так пыталіся ў божай кароўкі (“Пятрушачкі”) пра свайго суджанага. Калі божая кароўка з далоні злятала ўніз (“у жоўты пясок”), гэта абазначала, што не будзе пары таму, хто загадаў” [2, с. 642].

Такі спецыфічны жанр дзіцячага фальклору, як **дражнілкі**, з’яўляецца адным з уласна дзіцячых жанраў, аднак, паводле меркавання Г.А. Барташэвіч, мае генетычную сувязь з творчасцю дарослых: “Іх паяўленню і афармленню як самастойнага жанру спрыялі традыцыі народнага жыцця, напрыклад, зняслаўленне праціўніка вострым словам перад пачаткам узброенай барацьбы, традыцыя імёнаў-мянушак, што захавалася з язычніцкіх часоў, а таксама традыцыі народнай смехавой культуры” [9, с. 434]. Абставіны выкарыстання дражнілак, іх змест, арыентацыя на слухача абумоўлены спецыфікай камунікацыі ў дзіцячай супольнасці. Дражнілкі “гучаць у такіх абставінах, калі дзеці смяюцца ці здэкваюцца з суперніка ў гульнях, справах” [10, с. 137]. Па меркаванні спецыялістаў, дзіцячыя дражнілкі выконваюць важную функцыю сацыялізацыі дзіцяці ў калектыве: “Звычайна крыўдзіцель спрабуе таго, каго абзывае, на «слабо», акрэсліваючы, такім чынам, псіхалагічныя межы дазволенага, а іншага правакучучы на ... узвядзенне і абарону сваіх межаў. Адбываецца ўзаемнае выхаванне, навучанне, загартоўка. Так дражнілкі і абзыванні выконваюць выхаваўчую функцыю, дапамагаючы дзіцяці, якога крыўдзяць, адстаяць сябе ў форме слоўнай абароны, трэніруюць эмацыйную ўстойлівасць і самавалоданне” [11].

Дражнілкі могуць высмейваць як рэальныя асаблівасці знешнасці, род заняткаў, этнічную і рэлігійную прыналежнасць, так і ўжывацца проста як рыфма да імені, ці ўвогуле безадносна якасцей канкрэтнай асобы, часам у даволі грубай форме: «Райка-балалайка, / Дома не хазяйка, / Дома не начуе, / З крысамі танцуе”; “Пастух трубіў / Штаны згубіў. / Пастушка ішла / Штаны знайшла” [2, с. 380, 385]; “Наша Галка / Тонкая як палка, / Тонкая, даўгая, / Да таго ж крывая; “Тоўстай Каці цесна ў хаце”; “Сяргей – лапух / Аб’еўся мух”, [3, с. 142, 147, 163]. Акрамя таго, праз апісанне адмоўных прыкладаў дражнілка садзейнічае фарміраванню ў дзіцяці каштоўнаснай сістэмы, вызначае пэўныя межы дапушчальнага ў камунікацыі з іншым чалавекам.

Матэрыялы анкетавання засведчылі актуальнасць дражнілак і напачатку XXI ст: “Скажы “полотенце”. - Твая мама родила пузатого немца”; Андрей - воробей, не гоняй голубей, а то

девушки придут, поцелуют и уйдут”; “Ябида-корябида, соленый огурец, по полу качается, никто его не ест”; “Юля-кастрюля” [6].

У адрозненне ад адносна аўтаномных жанраў дзіцячага фальклору, такіх як дражнілкі, заклічкі і да т.п., **лічылкі** з’яўляюцца неад’емнымі спадарожнікамі гульні, паколькі іх галоўная функцыя – вызначыць чарговасць удзелу ў гульні, выбраць яе вядучых ці дзеючых асоб [12, с. 46]. У межах гульні лічылка мае абсалютны нарматыўны характар, паколькі абавязвае ўдзельнікаў падпарадкоўвацца вынікам лічэння. Спецыфіка лічылкі як фальклорнага жанру – у яе адмысловым рытме, які падкрэсліваецца адпаведнымі рухамі [2, с. 26], а таксама ў наяўнасці фінальнай формулы, якая вызначае, хто павінен выйсці з гульні, або стаць вядучым [12, с. 46]. На тэрыторыі Падзвіння зафіксавана вялікая сюжэтна-тэматычная разнастайнасць лічылак, ад класічных, шырока вядомых варыянтаў, у тым ліку тых, што маюць літаратурнае паходжанне (“Раз, два, тры, чатыры, пяць, / Выйшаў зайчык пагуляць...”, “На залатом крыльце сядзелі / Цар царэвіч, / Кароль, каралевіч, / Сапожнік, партной, хто ты будзеш такой”, “Аты-баты, шлі салдаты” [2, с. 394, 415, 418]) да ўзораў, што з’явіліся пад уплывам соцыякультурных рэалій другой паловы ХХ ст: “Я сядзеў, чытаў газету, / Нехта выпусціў ракету. / Раз, два, тры – / Гэта верна будзеш ты”; “Із-пад печкі каціцца / Галубое плаціца. / На баку зялёны бант. / Цябе любіць лейцэнант. / Зваць яго Валодзенька, / Хлопец ён малодзенькі. / Цераз годзік, цераз два / Будзеш ты яго жана” [2, с. 401, 429]. Аналізуючы ўзоры лічылак, запісаныя ад сучасных дзяцей, няцяжка заўважыць, што іх (дзяцей) паэтычная творчасць на сучасным этапе зведвае істотны ўплыў масавай культуры. Аб гэтым, напрыклад, можа сведчыць наступны ўзор: “На залатым крыльце сядзелі, / Мышкі, Гары, Том і Джэры, / Скруч, Магдач і тры ўцёнка. / Ты выходзь, ты будзеш Понкай” [3, 186]. Таксама цікавую ў плане дзіцячай творчасці групу складаюць лічылкі, што ўяўляюць (часткова, або поўнасцю) бессэнсоўны набор словаў ці гукаў: “Іката, піката, мэ, / Кабула, лябула, дэ. / Я прыйшоў, а ты ідзі, / Вы-ха-дзі”; “Тум, тум, туманэ, / Абар, фабар, дуляня. / Чыкі-брыкі, ін-фікін, / Убірай кулак адзін”; “Чыкі-рыкі, / Пікі-рыкі, / Бухты-барахты, / Лебядзі-карахты. / Чыра, піра, два капіра, / Бронза, кронза, / Лу-каў-ка [3, с. 206, 207]. Існаванне падобных твораў паказвае, што сэнс для лічылак можа быць другасным фактарам, больш важным з’яўляецца тое, што словы ў такіх узорах “выступаюць носьбітамі неабходнай рытмічнай адзінкі і рыфмы” [10, с. 138].

Разам з тым, актуальнымі ў сучасных дзяцей працягваюць заставацца лічылкі, што бытавалі некалькі дзесяцігоддзяў таму: “Ехала белка на тележке, продавала всем орешки, кому 2 кому 3, выходи из круга ты”; “Эники-беники ели вареники, эники-беники - клёц! Вышел весёлый матрос”; “Ехала машина тёмным лесом за каким-то интересом, инти-инти-интерес - выходи на букву "эс" [6].

Такім чынам, пазаабрадавы дзіцячы фальклор, прадстаўлены разнастайнымі жанрамі і вялікай колькасцю зафіксаваных збіральных XIX-пач. XXI ст. тэкстаў, валодае істотным інкультурацыйным і сацыялізацыйным патэнцыялам. З яго дапамогай ажыццяўляецца ўздзеянне на фізічнае і псіхаэмацыйнае развіццё дзіцяці, змест фальклорных твораў садзейнічае засваенню ведаў аб разнастайных праявах навакольнага свету, замацаванню маральна-этычных і эстэтычных нормаў, фармаванню каштоўнасных арыентацый дзіцяці, ажыццяўленню камунікацыі ў асяродку ровеснікаў.

Спіс выкарыстаных крыніц

1. Барташэвіч, Г.А. Калыханкі / Г.А. Барташэвіч // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя: У 2 т. Т.1 : Акапэла – Куцця / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн. : БелЭн, 2005. – с. 620-621.

2. Дзіцячы фальклор / Рэд. К.П. Кабашнікаў. – Мн.: Навука і тэхніка, 1972 с. – 736 с. – (Беларуская народная творчасць)
3. Емяльянаў А.С., Харошка Г.П. Дзіцячы фальклор Віцебшчыны ў сучасных запісах / Емяльянаў А.С., Харошка Г.П. – Віцебск: УА — ВДУ імя П.М.Машэрава, 2007. – 218 с.
4. Кухаронак, Т.І. Радзіны і маленства ў традыцыйнай культуры беларусаў / Т.І. Кухаронак, - Мінск : Беларуская навука, 2017. – 140 с. - (Традыцыйны лад жыцця).
5. Андрыеўская, С.У. Сацыялізіруючы і педагагічны патэнцыял фальклорных тэкстаў, прызначаных для дзяцей (на матэрыялах Беларускага Падзвінн) / С. У. Андрыеўская // Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. навук. арт. III міжнар. навук. канф., Полацк, 14–15 красав. 2016 г.: у 2 ч. / Полацкі дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача, А.І. Корсак – Наваполацк, 2016.–Ч.1 - с. 264-269.
6. Матэрыялы анкетавання студэнтаў ПДУ, праведзенага аўтарам ў лютым 2021 г. пасродкам тэхналогіі *Google Forms*.
7. Барташэвіч, Г.А. Забаўлянкі / Г.А. Барташэвіч // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя: У 2 т. Т.1 : Акапэла – Куцця / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн. : БелЭн, 2005. – с. 502-503.
8. Барташэвіч, Г.А. Заклічкі / Г.А. Барташэвіч // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя: У 2 т. Т.1 : Акапэла – Куцця / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн. : БелЭн, 2005. – с. 514
9. Барташэвіч, Г.А. Дразнілкі / Г.А. Барташэвіч // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя: У 2 т. Т.1 : Акапэла – Куцця / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн. : БелЭн, 2005. – с. 434-435
10. Андрыеўская, С.У. Дзіцячы фальклор як элемент культуры беларусаў (па этнаграфічных матэрыялах Віцебшчыны) / С.У. Андрыеўская. // Беларускае Падзвінне : вопыт, методыка і вынікі палявых і міждысцыплінарных даследаванняў : зб. навук. арт. II міжнар. навук. канф., Полацк, 17–18 красав. 2014 г.: у 2 ч. Ч. 1 / Полацкі дзярж. ун-т; пад агульн. рэд. Д. У. Дука, У. А. Лобача, С. А. Шыдлоўскага. – Наваполацк : ПДУ, 2014.– с. 134-141.
11. Вейцлер, Д. Дразнить и обзывать: почему все дети должны это делать [Электронный ресурс] // «Сетевое издание «Parents.ru (Родители.ру)». – Режим доступа: <https://www.parents.ru/article/detskie-draznilki-i-obzyvalki/>. – Дата доступа: 26.09.2021.
12. Барташэвіч, Г.А. Лічылкі / Г.А. Барташэвіч // Беларускі фальклор : Энцыклапедыя: У 2 т. Т.2 : Лабараторыя традыцыйнага мастацтва – “Яшчур” / Рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мн. : БелЭн, 2006. – с. 46-47.